

von Jonas als Vorbild Christi ausdrücklich die Rede ist.

Zu vs 11 vgl. Berengaudus, 969—970. — Սա կամ նշանակէ զմեծագոյն աշակերտս նեռինն եւ կամ զբազմութիւն աշակերտաց նորա; Bereng.: aut unum ex discipulis Antichristi . . . aut multos. — եւ որպէս Տէրն ժողովեաց զՀրէայսն եւ զհեթանոսս ի փրկութիւն, եւն. Wohl Zusatz des Vardapeten.

Zu vs 12 vgl. Berengaudus, 970.

Zu vs 13 vgl. Berengaudus, 970.

Zu vs 14 vgl. Berengaudus, 970—971. Die armenische Fassung ist unklar; die Aussage ist nicht vom wirklichen sondern von einem vorgeblichen Tode des Antichrists zu verstehen.

Zu vs 15 vgl. Berengaudus, 971. — որպէս ընթեռնումք բազմաց մոռուց արարեալ, Bereng.: quosdam . . . fecisse legimus. — Ձի ինքն նեռն, եւն; die Partikel „ը“ paßt nicht in den Zusammenhang und ist wohl auf zu starke Kürzung zurückzuführen. Inhaltlich verwandt ist Compendium theologiae veritatis VII, 8.

Zu vs 18 vgl. Berengaudus, 972. — Պարտ է գիտել զանունս զայս ո՞վ եղ նմա. Die Frage ist interessant und zeugt von exegetischem Sinn. Einigermaßen zu vergleichen sind unter den abendländischen Kommentatoren dieser Stelle Beda, Migne Pat. Lat. 93, 172 und Rupert von Deutz 169, 1081. — զատապարտելոց առաջնորդ. Zu vergleichen ist der Kommentar des Andreas von Caesarea zu dieser Stelle, Migne Pat. Gr. 106, 340: κακός ὁδηγός. Dieser Kommentar, kann, weil er in armenischer Übersetzung vorlag, dem Vardapeten bekannt gewesen sein.

ՍՏԵՓՆՆՈՍ ԶԻՔ ԶՈՒՂԱՅԵՐԸ

ԳՐԻՉ ՆԿԱՐԻՉ ԵՒ ՏԵՂԵՍՆԵՑ ԲԱՆՎԵՆԵՑ (1603—1637)

1. Ստեփանոս ծննդեամբ Հին-Ձուղայեցի է, մականուամբ կոչուած Ձիք: Իր ծնողներն են Ստեփանոս եւ Շնո(ր)հաւոր: Ընտրած էր եկեղեցական վիճակը իբրեւ ամուսնացեալ քահանայ: Կնոջ անունն էր Աննա: Կը յիշուին իր զաւակներէն Բարսեղ վարդապետ եւ Յակոբ գրիչ: Վերջինէս ունինք հետեւեալ Յիշատակարաններս.

ա. Աւետարան, գրուած Վենետիկ 1659ին. «Ձրազմամեղ Յակոբ գրիչս եւ զհայրն իմ զտէր Ստեփաննոս քահանայ որ մականուամբ կոչի Ձիք եւ զմայրն իմ զԱննայն յիշեցէք միով ողորմայիւ եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ: Գրեցաւ ի Վէնէտիք. թվ. ՌՃԸ¹»:

բ. Ժամագիրք, ձեռագիր Մխիթարեան Մատենադարանի ի Վենետիկ, գրուած 1398ին. ունի յիշատակագրութիւնս. «Ի թվ. ՌՃԹ (1660). Յակոբ որդի տէր Ստեփաննոսի, ի Վէնէտիք²»:

գ. Նոյն քաղաքին մէջ 1661ին օրինակած է Աւետարան մը, որ ունի Յիշատակարաններս³. «Բազմամեղ Յակոբ զծողս եւ զհայրն իմ զՁիք տէր Ստեփաննոս քահանայն եւ զեղբայրն իմ զԲարսեղ վարդապետն եւ զմայրն իմ զԱննային» յիշեալիք. «գրեցաւ ի Վէնէտիք. թվին ՌՃԺ. յունիս ժթ»: Դարձեալ՝ «Թվին ՌՃԺ. գրեցաւ ի Վէնէտիք, ձեռամբ անարժան Յակոբի որդւոյ Ձիք տէր Ստեփաննոսի քահանայի Ձուղայեցւոյ, ի դուռն սուրբ Մարկոս Աւետարանչին»:

դ. Չմատ, Անտոնեան Հարց Թ. 95 Աւետարանին մէջ կայ յիշատակագրութիւնս. «Ես Ձիք Ստեփանոսի որդի [տէր Առաքելի որդի] տէր Յակոբս եկի զեղս հետ Աղաքանդը վարդապետին թվին ՌՃՈԶ (1697) սեպտեմբերի Բ, փոքր թուական ՁԲ, Նազար ԻԶ օրն Եշաբթի. վերջ»:

¹ Պարիս, Ազգային Մատենադարան, Թ. 12. Բամասէր 1900, էջ 147—148:
² Հ. Մ. Պոստոլեան, Յիշատակարանք. յամն 1660 (անտիպ):
³ Աւետարան Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ ի Կ. Պոլիս. չմատ. Բարդէն Վ. Կիւլէսէրեան, Կոլոս Յովհաննէս պատրիարք. Վիեննա 1904, էջ 120—121:
⁴ Հաւանօրէն «տէր Առաքել» Յակոբի հոգեւոր հայրը՝ ձեռնադրիչն եղած է. Ձիք Ստեփանոսի որդին առաջին անգամ հոս ինքզինքը «տէր Յակոբ» կը ներկայացնէ:

2. Հին Ձուղայի բնակչութիւնը 1605ին Շահ Աբասի հրամանով տեղահան եղաւ եւ փոխադրուեցաւ Սպահան եւ հիմնարկեց հոն, զետի միւս ասիին Նոր Ձուղան: Տեղահանուողներու թուին մէջ էր Ստեփանոս քահանայ: Այս առիթով երգեց իր ծանօթ Ողբն. «Ափսոս քեզ Հայոց խեղճուկ ժողովուրդ»: Ձեռագրուելով Սպահան-Նոր Ձուղայ, գրեց այստեղ 1608ին խոջայ Վէլիջանի խնդրանքով Աւետարան մը: Յիշատակարանին կարեւոր մասերն են. «Եւ արդ ես յետինս ի կարգաւորաց եւ անպիտանս . . . զՍտեփաննոս սուտանուն քահանայ որ ամուսնաց միայն եմ եւ ոչ զործով, շնորհուն Տեառն սկսայ եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զսուրբ Աւետարանս ի Շօշ քաղաքն, որ թարգմանի Ասպահան, որ էտես Դանիէլ զտեսիլն թագաւորացն Պարսից. . . : Եւ արդ աւարտեցաւ զսուրբ Աւետարանս ի մեծ թվականիս Հայոց ՌԾԷ. զոր չէ արժան կրկնել անուն տեղոյս այսորիկ, ի վարդապետութեան <որ ի> մերումս միջի արի եւ քաջ բարունապետ Սիմէոն վարդապետի . . . որ քարոզելով զբանն Աստուծոյ մխիթարէ զսուրբ եւ զտրտմեալ սիրտս ամենայն քրիստոնէից ի յանօրինաց աշխարհս. եւ Աստուած գինքն մխիթարեցէ: Ի հայրապետութեան տեսուն Մելքիսէթ կաթողիկոսի եւ Դաւթի ամենայն Հայոց. եւ ի յառաջնորդութիւն մերոյ վիճակիս Մեսրոպ արհեսպի. եւ ի թագաւորութեանն իմաստուն Շահ Ապասին՝ Կարմիր գլխոյ . . . : Դարձեալ . . . Աստուած ողորմի ասացէք անարժան Մեսրոպիս, որ ծաղկեցի զեղեցիկ զեղով, ոսկով եւ լազուարտով եւ ազգի ազգի դուռնով յիշատակ բարի . . . »⁵:

Յաջորդ տարին ալ օրինակած է ուրիշ Աւետարան մը, այս անգամ խոջայ Տէրիջանի խնդրանքով: Կըսուի. «Եւ արդ ես յետինս ի կարգաւորաց . . . Ստեփաննոս սուտանուն քահանայ . . . կատարեցի զսուրբ Աւետարանս ի թվականիս Հայոց ՌԾԸ. ամի. ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի. ի հայրապետութեան տեսուն Մելքիսէթ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց. եւ ի յառաջնորդութիւն մերոյ զեաւղիս Ձուղայոյ Մեսրոփ արհեսպիսկո-

⁵ Ձեռագիր. Բաղդադի Աթաբեկեան Ընկերութեան Մատենադարանի (Չմատ. Հանդէս Ամսօրեայ. 1889, էջ 269), որ յետոյ անցած է Լոնտոն, Բրիտանական Քոնյուեարան, Conybeare, Catalogue, Թ. 24, էջ 43—44. Չմատ. նաև. Բազմավեպ 1923, էջ 136—138:

պոսի. եւ ի թագաւորութեան Շահ Ապասին. <որ> ՌԾԲ. Թուին եկեալ բազում զօրօք ի վերայ թագաւորանիստ քաղաքին Դավրէժոյ՝ առնուլ զվրէժ արեան հաւրիւրոյ. եւ ի սպառ կոտորեաց զազն Աւամայ ճարտար եւ հնարագործութեամբ իւրով: Եւ անցեալ ընդ Երասին ի գաւառն Արարատեան ի վերայ բերդին յԱրեւանայ եւ կոտորեաց զնոսս եւ աւար էհար զամենայն երկիր: ՌԾԳ. ամին սուք հասուց ի վերայ Հայաստանաց. զոր քակեաց եւ աւերեաց զամենայն տունս եւ բնակութիւնս. զորս փակեալ եւ թափեալ ի յամրոցս եւ ի ծերպս վիմաց՝ զոմանս գտեալ կոտորեալ, զոմանս գերի վարեալ եւ առաքեալ ի Շաւշ քաղաքն Ասպահան. որ ետես Դանիէլ անապատին . . . : բնակեցոյց զմեզ ի հարաւակոյս կողմ զեառոյն Ձանդարոյ, որ է աղի. եւ շինեցաք տունս եւ բնակութիւնս եւ յեկեղեցիս յաղաքս աղօթից. եւ անուանեցաք զանուն զեղիւն Չաջոյց եւ ոչ Ձուղայ: Ձի թէպէտ թագաւորին սիրտն քաղցր է ի վերայ քրիստոնէից, սակայն բնակիչք քաղաքին չարք՝ հակառակ հայոյիչ է օրինաց մերոց . . . զի նիւթք երկրին չար է, ջերմուտ եւ ցաւային. ամենայն ցաւալից մարմնով . . . »: Կըսուի թէ խոջայ Տէրիջան «եւ գրել զտէրունեան Աւետարանս առատ տրիւք եւ զարդարեաց մեծածախ ընչիւք»: Արդեամբք ալ ճոխ է ձեռագիրը բազմագոյն եւ ոսկեզարդ նկարներով⁶:

3. Իբր 1610ին պատահած ըլլալու է այն միջադէպը, զոր կը պատմէ Չաքարիա Սարկաւազ. Շահ Աբաս «յաւուր միում ելեալ արտաքոյ քաղաքին յանդատտանս՝ ամենայն հարձիւն եւ զրօնոյր: Երէց մի պրի ի Ձուղայոյ, որում ասէին Ձիք տէր Ստեփաննոս. սա ելանէր երբեմն երբեմն արտաքս ի քաղաքէն, չըջէր սաղմոսելով միայն: Յաւուր միում եւս գնացեալ երէցն՝ եւ չըջէր. եւ տեսանէր ի հեռաստանէ զբանակ մի, զի մեղմով գային: Եւ իբրեւ հուպ եղեւ սակաւ մի եւ ետես զբազմութիւն կանանց. եւ սպա ծանեաւ լինել Շահին. եւ աս եւ զողումն կալաւ զերէցն. եւ հաստատեաց ի սրտի իւրում զմահ իւր: . . . էարկ զաղարողոնն ի վերայ գլխոյն եւ անկեալ յերկիր եւ զողայր: Եւ աս եկեալ Շահն՝ կանամբ՝ կանգնեցաւ

⁶ Conybeare-Baronian, Catalogue of the armenian Manuscripts in the Bodlian Library, Oxford 1918, No. 53, p. 107—111.

եւ վրայ նորա եւ ասէ. Ով ես: Եւ նա ոչ կարաց խօսիլ: Ասէ դարձեալ Շահն. Հա՞յ ես թէ թուրք, ե՛լ: Եւ ասէ հայ եմ եւ երէց. երկնչիմ ի սպանելոյ, վասն որոյ ոչ յառնեմ: Ասէ Շահն. Մի երկնչիւր, զի ոչ լինի քեզ փասս: Եւ ապա ելեալ երէցն դողալով եւ ի վրայ ծնկացն զնաց եւ համբուրեաց զոտս Շահին: Ասէ Շահն. Աստ զի՞նչ առնես: Ասէ երէցն. Այրի եմ. շրջիմ ազօթելով վասն կենաց եւ արեւշատութեան Շահին: ...Եւ շատ խօսեցաւ ընդ նմա Շահն եւ հարցանէր եւ լսէր. Եւ իմացաւ զխելօք լինիլն իրիցուն: ...Եւ յաւուր միում առաջի Զուրպու խօսանոցն յիշեաց Շահն զխելօքութիւն իրիցուն. իսկ խօսուցին նշմարտեցին, քէ յիրաւի այդպէս է որպէս հրամանագր սացեր 7):

4. Թերեւս այս փորձանքը բարեաւ անցնելու համար ուխտած ըլլայ Ստեփանոս ուխտագնացութիւն մը կատարել Երուսաղէմ: Յամենայն դէպս նա նման ուխտագնացութիւն մը կատարած է: Մեկնած է Զուրպայէն հաւանօրէն 1619ին: Ճանապարհը կ'ընթանար Հալէպի վրայէն: Ժամանակ մը դադար առած է այս քաղաքը: «Ի հալալ ընչից» հոգալու համար իր ճանապարհի ծախքերը, օրինակած է Ս. Քառասունք Եկեղեցւոյ հովանւոյն տակ Աւետարան մը նկարազարդ, որ մինչեւ այսօր փնայած է նոյն Եկեղեցւոյ Գանձարանին մէջ: Զեռագրիս մէջ ունինք իր գրչէն յիշատակարաններս.

Ստեփաննոս Զուրպայեցի
Տուն աւետ(ե)աց մտաւ ածի.
Երուսաղէմ յաւժարեցի:
Փութով Պարօից երկրէն ելի.
Աստ Բերիա քաղաքս հասի.
Նստեալ փութով զայս ծաղկեցի.
Ոսկով պայծառ դարգարեցի.
Սակաւ պաշար ճամփին առի:
Եւ զձեզ հայցեմ արտասուալի.
Բարունապետք հանդիպողի.
Եւ ցնորիս տուք ողորմի (թղ. 4ա):

Տողերու սկզբնատուք կը կապենն՝
Ստեփաննոս Երե(ց):
«Չմեղապարտս եւ անարժան տրուի եւ անպիտան Ստեփան(ոս) զրոզ եւ ծաղկող սորա յիշեսցիք. եւ զուք յիշեալ լինէք ի Քրիստոսէ» (թղ. 196բ):

7 Զարբիա Սարգիսազ, Ա. էջ 37—39:

Սա է կառք մարգարէին
եւ Ղեւտական քահանային.
Տեսաւ վերայ Քորար դետի,
Եղեկի Բուզա որդին.
Եւ էր տեսիլ աստուածային
Աթոռ կազմեալք քառակերպին:
Փառաւորեալ կերպ ունէին,
Տուն եւ աթոռ աստուածային.
Այլ իւրաքանչիւր հանդէպ զնային,
Եւ յեա ընդդէմ ոչ դառնային.
Նա այս խորհուրդ ապագային,
Որ չորս յառաջըս բաժանին,
Որ հակառակ միմեանց չխաւսին,
Այլ որոշմամբ միաւորին:
Սա մի բնութեամբն բաժանին,
Որպէս Մարկոս ընդ Մատթէին.
Նոյնպէս Յոհանն ընդ Ղուկային.
Բայց մի խորհուրդ միաբանին:
Այլ առանձին յինքեանք խաւսին,
Այլ մի ումեք ոչ իմացին:
Ղեւտականին միայն տեսին,
Որ էր սա վէմ աստուածային.
Այլ հոգեւորն իմ Յիսուսին,
ոչ կարծրանիւթն Իսրայէլին:
Շատ է աղբիւրն հասեալ վիմին,
երկոտասան ջուր կենդանին.
Եւ քառակոյս կողմ աշխարհին,
լուսաւորին բանիւ սորին:
Բախճական ծաղկեալ սմին,
Եւ եւթն սիւն արմաւենին.
Եւ աշակերտք սրբոյ զնդին.
Որք ընդ(հ)անուր քարոզեցին:
Յերկրէ յերկինս մեզ ուղղեցին
եւ զայս ստացաւ (դատարկ)ին
Ի տրուտ գրչիս տուք ողորմին.
Տեսանէ առնէք փոխարէնին
(թղ. 251բ):

Սկզբնակապ գրերը կը հիւսեն «Ստեփաննոս Նաղաշ Երէ(ց)ի»:
Զեռագրիս նկարազարդուած է բազմապիսի եւ ոսկենկար: Կան նկարներ, խորաններ, կիսախորաններ, ծաղկազրեր եւ լուսանցադարձեր: Գրիչը միաժամանակ մանրանկարիչ է: Արտաւազը Սրբազան⁸ գրչութեան տարին նշանակած է «1660ական թուականը» (էջ 45ա), չգիտեմ ի՞նչ հիմամբ: Գրիչը Ստեփաննոս, որ կը սիրէ չափաւոր

⁸ Արտաւազը արքեպ. Սիւրմէեան, Յուլիանի Հայ. ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք Եկեղեցւոյ եւ Մասնաւորաց. Երուսաղէմ 1935, էջ 42—46:

արտայայտուիլ, առանց տարակուսի նոյն է Զիք Ստեփաննոս քահանայի հետ: Տեսանք, թէ նա 1608ին եւ 1609ին գրած էր երկու Աւետարան, որոնց նկարազարդումը կատարած էր Մեսրոպ Հիզանցի մասնակցութեամբ իր որդւոյն Գրիգորիսի: Կ'երեւայ թէ 1608—1618 տարիներուն Ստեփաննոս յիշեալ վարպետ նկարչին քով ուսած է նկարչութեան արուեստը: Ստեփաննոս Զիք ինք զինքը «Նաղաշ» կ'անուանէ նաեւ 1637ին: Աւետարանս գրած ըլլալու է առ կանուխ 1619ին, վասն զի յաջորդ տարին կը դանենք զինքը Երուսաղէմ:

Վենետիկի Միսիթ. Մատենադարանի Ին. Տօնացոյցը դրուած է Հայոց Ռիթ (1620) թուին Երուսաղէմ, տեղւոյն Գրիգոր Եպիսկոպոսի (Պարոն Տէրի) օրով, «ձեռամբ Ստեփաննոս երէցի որդւոյ Ստեփաննոսի եւ Շահաւորի»: Ստեփաննոսի իրիցկնոջ անունը փոխանակ Աննայի յիշուած է Մուսաթ⁹: Տեսանք վերադոյն Զաքարիա Սարկաւազի վկայութեամբ, թէ Ստեփաննոս այրիացած էր: Կարելի է մտածել, թէ նա երկրորդ անգամ ամուսնացած ըլլայ:

1622ին օրինակած է Գրիգոր Տաթեւացւոյ Հարցմանց Գիրքը: Գրութեան տեղը չէ յիշատակուած. կ'ենթադրեմ թէ Երուսաղէմ ըլլալու է: Ունի ընդարձակ ոտանաւոր Յիշատակարան մը (էջմիածին, 797, թղ. 358բ). «Յիշատակարանս զրոցս սուրբ Հարցմանցս բանի ժ հատորի, արարեալ Զիք Ըստիփաննոսէ Զուրպայեցի քահանայէ:

Փառք ամենազաւր տէրութեան,
Երեքանձնեայ աստուածութեան...
Ազգիս Հայոց մեծ թվական,
որմէ անցեալ կրկին չըջան,
Այլ եւ է թիւ աւելի լրման,
զրեցաւ գիրքս այս պատուական.
...Այլ եւ սակաւ բանս այս անբան,
Զիք ըՍտեփաննէ չարադրեցան.
Որ քահանայ անուամբ միայն
կոչի ի մէջ ումիկ մարդկան...

1623ին օրինակած է իր չորրորդ Աւետարանը. գրութեան տեղը դարձեալ անձանօթ¹⁰: Կ'ենթադրեմ Երուսաղէմ:

Հոս օրինակած է 1625ին Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքին Թ. 1483 Հաւաքածոյ

⁹ Հ. Մ. Պոտուրեան, Յիշատակարանք:
¹⁰ Երուսաղէմի Թ. 1751 Աւետարանը, գրուած 1632ին Հայրապետ երէցէն, ունի, անշուշտ արտադրութեամբ, Ստեփաննոսի Յիշատակարանը 1623ին:

ձեռագիրը, ուր կը գրէ. «Տեսիլ զայս գիրքս ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ. եւ ցանկացայ եւ սկսայ եւ աւարտեցի զսա ի վայելումն անձին իմոյ... ողորմի ասէք ինձ անարժանի Ստեփաննոսի եւ իմ ծնաւորացն՝ հաւրն Փանոսին եւ մօրն Շահաւորին... ամէն: Գրեցաւ գիրքս ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, ի դուռն Ս. Յակոբ Առաքելոյն, ի յաթոնն Հայոց ազգիս. ի հայրապետութեան սուրբ Աթոռոյս տէր Գրիգոր սրբազան արհի եւ պանծալի արքեպիսկոպոսին... զրեցաւ գիրքս ի թվականիս Հայոց ի ՌՉԻ (1625), ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս¹¹»:

5. Ստեփաննոս կ'երեւայ թէ 1635ի վերջերը մեկնած է Երուսաղէմէն Գահիրէ. եւ ինքն է հաւանօրէն հետեւեալ տողերու հեղինակը.

«Պատմութիւն ծոպապակին: Ծանուցումն լիցի ձեզ ընթերցողացը... Ես մեղաւոր դաշտ(եցի) Ստեփաննոս գրիչս կայի ի քաղաքն յեղիպոսս... ՌՁԶ... փետր. 2... ժողովեալ էաք ի ժամատեղն ի սուրբ Սարժոս Եկեղեցին քահանայիւք եւ ժողովրդօք եւ առնէաք հարցաքննութիւն մեծաւ խաղաղութեամբ վասն լինելոյ ծոպապակին... յայնժամ Զուրպայեցի ոմն խօսայ Ղազար կոչեցեալ պատասխանեաց թէ... ունիմ առ իս մագաղաթ գիրք մի որ ելեալ է ի խաղիկայէն յէթոմ (չէթոմ) թագաւորին»: Յառաջ բերուած տեղիքներէն կ'երեւայ թէ ձեռագիրը Մատթ. Ուրհայեցւոյ ժամանակագրութիւնն է: Ի յաջորդս կը պատմուի ծոպապակի շուրջ՝ Երուսաղէմ Հայոց եւ Յունաց մէջ յուզուած խնդիրք, ինչպէս Երուսաղէմէն նոր հասած թղթերը կը նկարագրեն¹²:

Ստեփաննոս Եղիպոսոսէն անցած է Ասորիք, Ամթոյ վրայէն վերադառնալու Ն. Զուրպայ: Հոս յԱմթ կը պատահի ՌՁԶ թուին տեղւոյն առաջնորդ Յովհ. Ուրհայեցւոյ, որ սիրով կ'ընդունի զինքը եւ կը նուիրէ իրեն թովմայ Արծրունւոյ պատմագիրքն եւ երկու փիլոն¹³:

¹¹ Մ. Եպ. Աղաւնունի, Միարանք եւ այցելուք Հայ Երուսաղէմի, Երուսաղէմ 1929, էջ 481:
¹² Էջմ. 701 թղ. 61ա—83բ, վերջը թիւրք, օրինակում 1700ին:
¹³ Հ. Մ. Պոտուրեան, Յիշատակարանք, յամն 1637 կը գրէ. «Թովմաս Արծրունի. ո՛ւր: Ստեփաննոս երէց Զուրպայեցի որդի Ստեփաննոսի, ի թվ. ՌՁԶ. Երուսաղէմ ուխտի գնաց եւ դարձին Ամթ կու գայ. կը հանդիպի Յովհ. Ուրհայեցւոյն, որ զինք սիրով կ'ընդունի եւ զպատմագիրքս բ. փիլոնաւ իրեն կը նուիրէ»:

Ամրէն կը հասնի Վան, ուր նոյն 1636 տարւոյն «Կարապետ երէց, ի Վան քաղաքի, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածնին եւ Գարբէլ սուրբ հրեշտակապետին» կը շարունակէր թացուեցի տէր Աւետիսի ի Լիմ սկսած եւ մահուամբ (1636) ընդհատած Աւետարանի ընդօրինակութիւնը, ի խնդրոյ Շատախցի Ստեփանոս վարդապետի: Կարապետի օրինակած այս Աւետարանը «այլ եւ ծաղկեցաւ ձեռամբ Զուլայեցի տէր Ստեփանոս քահանայի»: Ստեփանոս վարդապետ «Աստուածողորմի» կը մաղթէ այս օրինակութեան համար «այլ եւ վարպետացն տէր Աւետիսին, տէր Ստեփանոս գեղեցկաբան ծաղկողին, որ դանազան դուռով եւ ոսկիազարդ վայելչութեամբ եւ լազվարդով գեղեցկացոյց»: Իսկ Կարապետ գրիչ կ'աւելցնէ (հաւանօրէն իր մասին) «յիշեալք... եւ զհոգեւոր հայրն իմ զհեղահոգի եւ մաքրամիտ տէր Ստեփանոս քաջ քարտուղարն, որ բազում երախտիք ունի ի վերայ մեղաւորիս. միթէ ամենազորն Քրիստոս զիւր երկնից արքայութիւն պարգեւեացէ իւր հոգւոյն. ամէն¹⁴: Կը յիշուի ուրիշ Աւետարան մ'ալ «գրեալ ի քաղաքն Վան, ի դուռն Տիրամօր սուրբ Աստուածածնի եւ Գարբէլ սուրբ հրեշտակապետին, ի թուին Հայոց ՌՁԶ (1637) ձեռամբ Ստեփանոսի¹⁵»: Հաւանօրէն Ստեփանոս Զիքն է սա. զժբախտաբար Սրուանձտեանց յիշատակարանը ամբողջութեամբ չէ աւանդած: Նոյն 1637 տարւոյն Ստեփանոս այցելած է նաեւ Պատակոնիս գիւղը. նոյն տեղ պահուած Աւետարանի մը մէջ արձանագրած է ինքնագիր. «... ի թուին Հայոց ՌՁԶ. եւ ես Ստեփանոս Զուլայեցի Նաղաշ էրէցս հանդիպեցայ Պատակոնիս...¹⁶»:

Այս տեղ կը կորսնցնենք Ստեփանոսի հետքերը պատմութեան մէջ:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԶԻՔ ՏԱՂԱՍԱՅ

6. Այն յիշատակարանները, զորոնք ներկայացուցինք վերագոյն, կ'ընծայէին զինքը գրիչ, նկարիչ-նաղաշ եւ յիշատակագիր: Իր Յիշատակարաններէն ոմանք յատուկ իմաստով յիշատակարանի սահմանէն դուրս ելած՝ զգեցած եւ տաղի նկարագիր: Այսպէս Հին Կտակարանի եւ Նոր Կտակարանի կցած Յիշատակարանները ոտանաւոր չափով,

¹⁴ Լալայեանց, Յուլիանի Հայ. ձեռագրաց Վաստակարանի. Ա. էջ 289—290:
¹⁵ Սրուանձտեանց, Քորոս Աղբար, Բ. 416:
¹⁶ Տէվկանց, Հայկեր, էջ ԺԲ:

նոյնպէս Շարակնոցի եւ Գրիգոր Տաթևացւոյ Հարցմանց Գրքի Յիշատակարանները, որոնք բովանդակութեամբ գրական եւ բացատրական տաղեր են, օգտաւէտ եւ շահագրգիռ: Ասոնք հաճելի երեւցած են ժամանակակիցներու, տեսակ մը գրական նորութիւններ, եւ ոչ միայն վերարտադրուած են նոյն գրքերու օրինակութեանց ժամանակ, այլ եւ անոնցմէ երեքը առնուած են Հաւաքածոյքներու մէջ. այսպէս Անտոնեանց Թ. 74 Հաւաքածոյքի մէջ, արդէն 1639ին: Ինձ կը թուի թէ այս երեքին համադրողը եղած է նոյն ինքն Ստեփանոս Զիք, ինչպէս խորագրերը կը ներշնչեն կարծել: Արտադրողները շատ անգամ սկզբնազրին թուականը փոփոխած են յարմարեցնելով իրենց ժամանակին: Այս պատճառով ալ դժուարին կ'ըլլայ վեր հանել սկզբնազրին ճիշդ թուականը: Ստորեւ պիտի թուեմ այս Յիշատակարաններէն երեքը, ցոյց տալով միանգամայն ձեռագրիչները, ուր պահուած են անոնք, որքան այս հնարաւոր եղած է ինձ յայտնաբերել:

1. Յիշատակարան Աստուածաշունչ Գրոց արարեալ նոյն Ստեփանոս երէց որդի Ստեփաննոսի ի խնդրոյ պարոն Մէլիք աղային սրղոյ խօջայ Սաֆարին:

Այսպէս խորագրած է Անտ. 74. եւ է Հին եւ Նոր Կտակարաններու գրքերու որքանութիւնն եւ անոնց բովանդակութիւնը: Ընդ ամէնը 400 տող: Գրութեան տարին է «քան յորելեան այլ իննտասն աւել ի լման» (ՌՂ 1641), այսպէս Լալայեանց Թ. 3: Եղմ. 428 եւ 1672 կը կարգան. «Եւթնտասն», այն է ՌՂ (1621):

Սկիզբն եւ վերջաւորութիւնն է.

Ի թուականիս մեր հայկազեան
 Որ է անցեալ քան յորելեան,
 Այլ եօթնտասն աւել ի լման
 Գրեցաւ շունչս աստուածական:

Ստ առաքելոց սրբոց կոչման
 Որք հաւաքեալ ի մի եզան,
 ՁՀին եւ Նորսն Կտակարան,
 Ձոր աստ շարեմ յարմարական:

Յառաջ ըսկիզբն՝ Բարխութույն,
 Գործք վեցօրեայ արարչութեան.
 Ի Կիրակէ օր տէրուեան,
 Մինչ ի շարաթ օր հանդստեան...

վ. Իսկ ես նուստ անձն անարժան,
 Ձիք Ստեփաննոս մեղաց աման.
 Ձարեօք լըցեալ, բարուց ունայն.
 Եւ որ ի կա՞ն քան զամենայն
 Այսքան գրոց աստուածական,
 Ձոր շարեցի անբանական,
 Ձձեղ աղաչեմ, որք հանդիպիք,
 Ձմեղազրել իմ լըրութեան:
 Ձի ես տկար եւ սխալական,
 Ձեռնարկեցի յօժարական.
 Գրեցի զկրկին սուրբ կտակարան.
 Ոտամբ չափեալ՝ ստ հոմերական:

= Ձեռ. Երուսաղէմ Թ. 428: 1672: Չմմառ, Անտ. 74, Թղ. 78բ (1639): Ե. Լալայեան, Յուլ. Վասպուր. Թ. 3, (Աստուածաշունչ յամէ 1649):

Հրտ. Լալայեանց, ցուց. Վասպուր. էջ 18—24:

2. Յիշատակարան Աւետարանի եւ Մեկնութիւն Ժ խորանցն:

Ստեփանոս 1623ին օրինակած է Աւետարան մը, որուն մէջ զետեղած է ոտանաւոր չափով Չորս Աւետարանիչներու նկարագիրն եւ 10 խորաններու խորհրդական բացատրութիւնը:

Ազգիս Հայոց թըւականին,
 կրկին քառ(ե)ակ՝ Ե երկ հարիւրին,
 Եւթնասուն երկու ամին
 գրեցաւ գանձս աստուածային:

Աւետարան խորհրդով լին,
 Գըլուխք չորրորդ զոր կարգեցին...
 Դարձեալ խորհուրդ կայ աստ խորին,
 Ձոր ցուցանէ մեծն Եւսեբին,
 Համարարաւ զոյգ խորանին,
 Գեղեցկապէս կարգեալ ի մին...

վ. Արդ ես նուստ անձն եղկելի,
 Ձիք Ստեփանոս մեղաց գերի,
 Անուն ունիմ քահանայի,
 Բայց դործով եմ յոյժ աղտեղի...

= Ձեռ. Երուսաղէմ, Թ. 258: 830, 280ա (1677): 1343: 1672: Չմմառ, Անտ. 74, 74ա (1639): Հալէպ. Բ. 37, էջ 94—110: Հրտ. Արտաւազդ արքեպ. Սիւրմէեան, Յուլիանի Հայ. ձեռագրաց Հալէպի. Բ. էջ 116—118:

Անտ. 74 կը խորագրէ. «Յիշատակարան Աւետարանի, արարեալ յոյնամեղ Ստեփաննոս իրիցէ Զուլայեցւոյ որդի Ստեփաննոսի»:

3. Ի տէր Ստեփանոս գիտնական քահանայէ ասացեալ ոտանաւորս յաղագս Շարականաց թէ յուսմէ՞ եմ երգեալ:

Որք ըզժորանս Հողւոյն արբին,
 ըզՇարականն ոգեալ գրեցին...

վ. Արդ ես նուստ անձն եղկելիս,
 Ձիք Ստեփանոս մեղաց գերի
 Որդի գորով Ստեփանոսի
 եւ դաւառաւ Զուլայեցի:

Անուն ունիմ քահանայի,
 բայց դործով եմ յոյժ աղտեղի...

Երիս երրիակ եւ եղակի,
 այսքան հարիւր թըլին հայի,
 Նոյնքան եօթնից Ե աւելի
 սակաւ բանի(կ)ս այս յարմարի:

Ի մուռն ամսին ապրիլի
 որ Ղազարու շարաթ կոչի,
 Եւ շամշ ամսին կրկին վեցի
 եղեւ զըրաւ դոյն այս բանի:

Ով դու եղբայր իմ ցանկալի,
 Պօղոս պըւէտ քաջ եւ արի,
 Ընկալ սիրով անգրքելի
 ի գանձ ըզժոյտ ըստ լումայի...

Վերջին տունք՝ ՈՍՆՔԻՍ ՁՈՆԵՐ ՍՏԵՓԻՑ (= Ձիք Ստեփաննոս երէց):

Ոտանաւորիս գրութեան թուականն է $3 \times 3 + 1 \times 100 + 10 \times 7 + 5 = 126$ (1626): Ճըզղիւ այս տարւոյն Ղազարի շարաթը կ'իյնայ ապրիլ 1=12 շամս: Բայց զարմանալի է, որ այն կը գտնուի էջմ. 1424 (յամէ 1620) եւ Երուսաղէմի 1666 (յամէ 1624) ձեռագիրներու մէջ: Պէտք է քննել ի մերձուստ յիշեալ ձեռագիրները, յատկապէս թէ ձեռագիրներու՞ վրէջն օրինակուած է այս, թէ յետնաբար աւելցուած:

Ոտանաւորիս խնդրողը «Պօղոս պըւէտ քաջ եւ արի», կարող է ըլլալ Պօղոս Վ. Տիւրիկեցի, որ տաղասաց էր:

Գրուածքս կը գտնուի նաեւ արձակ, եւ անանուն, էջմ. 271, 7ա—8ա (Ժէ): Վիեննա Միլիթ. 334, 345բ: 515, 100ա (Ժէ): Առանց տարակուսի Ստեփանոսի այս տաղը պարզապէս այդ արձակին տաղաչափեալ խմբագրութիւնն է լիկ, մանր փոփոխութիւններով:

Ձեռ. էջմ. 1424, 247ա—249բ (1620): 1593, 601ա (ԺԸ): Երուսաղէմ, Թ. 1666 (1624): 1672: Չմմառ, Անտ. 74, 87բ

(1639) 17: Վիեննա, Մխիթ. 346: 3ա (1690-30ւց. էջ 799). վերջին տունն եւ յիշատակարանը կը պահուի:

Հրտ. N. Ter-Mikaelian, Das armenische Hymnarium. Studien zu seiner geschichtlichen Entwicklung. Leipzig 1905, էջ 74—78:

4. Ողբ Զուգայեցոց:

Աստու քեզ Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ Յիրուցան ելաք անմեղ անխորհուրդ: — Գերբ գնաման աք դէպի խորասան (var. Ասպահան)

Քաղցած ու ծարաւ, տկլոր թշուառական:

Հրտ. ԲԶՄ. 1847, էջ 95: Ասկէ Քնար Հայկական. էջ 134: Arm. Pop. Songs. Քոտպ. 13—14: Առաքելեան Հ., Պարսկաստանի Հայերը. Ա. (Վիեննա 1911) 66—67:

Առաջին հրատարակիչն կը գրէ. «Աս երգին շարադրողն է Ստեփան վարդապետ՝ Նախավկային վանքէն. պարոն Գալուստն <Շիրմազանեան> ալ նոյն վանքին մէջ գտեր է ասոր օրինակը: Նախավկայի վանքը հին Զուգայի Շամբ անունով գեղին քովն է, կ'ըսէ, եւ երգին շարադրողը՝ Զուգայեցոց Ասպահան քուրճի ժամանակակից ու ինքն ալ Զուգայեցի կ'երեւայ՝ զուրցուածքէն: Երգին նիւթն է ողբ Հայոց Պարսկաստան քուրճուուն վրայ՝ 1605ին. Պարսից Շահարաս թագաւորին հրամանաւ: Լեզուն դաւառարարաւ է»:

Ինձի ծանօթ է «Ստեփանու վարդապետ Նախավկայի վանքէն»: Եթէ Ստեփանու մըն է տաղասացը, բնիկ Զուգայեցի, շատ հաւանական է, որ ան նոյն ըլլայ Զուգայեցի Ստեփանու քահանայի հետ: Զիք Ստեփանոսի կեանքի վերջին տարիները ծանօթ չեն: Անկարելի է, որ նա ծերութիւնն անցուցած ըլլայ Նախավկայի վանքը: Ծանօթ է համանուն երգիչ մ'ալ Վարապեցի յորջորջումով, այս դարու սկիզբը, նոյնպէս տաղասաց: Որ եւ է ձեռագրի մէջ չեմ պատահած տաղիս: Թէևութեամբ միայն կը վերագրեն զայն Ստեփանու Զիք Զուգայեցոց:

Հ. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ

17 Սորապի կը կրէ. «Նորին Ստեփանոս երկու արարեալ յիշատակարան Շարակեցի»:

ՀԱՏԵՐԷՆԱԳԷՏ
† 3. ԱՒԳՈՍՏԻՆՈՍ ՍԵՐՔ

Հայագիտութիւնը կորսնցուց յանձին Հ. Աւգոստինոս Մերքի արդիւնաւոր աշխատակիցներէն մին: Հանդուցեալը ծնած է Գերմանիոյ Ախտոն քաղաքը 11 սեպտեմբեր 1869ին: Իր նախնական եւ միջնակարգ կրթութիւնը ծննդավայրին մէջ առնելէ վերջ՝ կ'անցնի Հոմմ տեղւոյն քահանայապետական Համալսարանի մէջ փիլիսոփայութեան եւ աստուածաբանութեան ճիւղերը յաճախելու: Այս շրջանին կ'անդամակցի Յիսուսեան Ընկերութեան: Կը շարունակէ իր ուսման ընթացքը, այս անգամ հետեւելով Բանասիրութեան եւ Հայրախօսութեան: 1906—1907 տարին ուղեւորութիւն մը կը կատարէ Ս. Երկիր, սուրբ-դրական ուսումնասիրութիւններու համար:

1907էն սկսեալ Հ. Մերք կը տեսնուի ուսուցչական ասպարէզի վրայ: Կը դասախօսէ նախ աստուածաբանութիւն. քանի մը տարի յետոյ, կ'աւանդէ իր նախասիրած Նոր Կտակարանի մեկնութիւնը: 1928ին կը կոչուի Հոմմ՝ Քահանայապետական Ս. Գրքի Հաստատութեան մէջ իբրեւ կարգաւոր ուսուցչապետ: Այս տեղ զործեց մինչեւ իր մահը (3 ապրիլ 1945):

Ա. Մերքի մասնագիտութիւնն էր Նոր Կտակարանը: Ունի բազմաթիւ աշխատութիւններ: Այստեղ պիտի յիշեմ մասնաւորապէս իր այն գրուածքները, որոնք հայագիտութեան կը հային:

1. Տասնեակ տարիներու անխնջ աշխատանքի արդիւնք է իր՝ «Յունարէն եւ լատիներէն Նոր Կտակարան»ի քննական հրատարակութիւնը, որ կարճ ժամանակամիջոցի մէջ կ'արժանանայ հինգերորդ տպագրութեան. (Novum Testamentum Graece et Latine“ apparatus critico instructum, Roma, Pont. Instit. Bibl., ed. 1^a: 1933, 2^a: 1935, 3^a: 1938, 4^a: 1942, 5^a: 1944): Հայերէնագետ Հ. Մերք համեմատութեան առած է այստեղ նաեւ Նոր Կտակարանի հայերէն թարգմանութիւնը: Աչքի առջեւ ունեցած է բաց ի Չօհրապեանի հրատարակութեանէն (Վենետիկ 1805), նաեւ Փր. Մակլէրի «Le texte arménien de l'Évangile d'après Matthieu et Marc», Paris 1919, Մոսկովայի Հազարեան ձեմարանի եւ Էջմիածնի թ. 226 լուսատիպ աւետարանները, դարձեալ Բրի-

տանական թանգարանի Addit. Ms 21932, Պարիսի Ազգ. Մատենադարանի հայերէն թ. 15 եւ 16 ձեռագիրները, ինչպէս նաեւ Տիւրինգենի (թ. 1) եւ Վատիկանեան (Քիճի թ. 1) հայ. աւետարանները, Վենետիկի Մխիթ. Մատենադարանի երկու ձեռագիրներն եւ բազմաթիւ հատակոտորներ: Առաքելոց թուղթերը համեմատած է Վիեննայի Մխիթ. Մատենադարանի հնամեայ հատակոտորներուն հետ: Իսկ Յովհաննու Յայտնութեան համար զործածած է Փր. Մուրատի (Երուսաղէմ 1905, 1907) եւ Կոնիքիբի (Լոնդոն 1907) բնագիրները:

2. Armenische und griechische Palaeographie (Հայկական եւ յունական հնագրութիւն). Miscellanea Francesco Ehrle, հատոր 7., Հոմմ 1924, էջ 1—21:

3. Փր. Մակլէրի Le texte arménien de l'Évangile d'après Matthieu et Marc (Paris 1919), գրախօսած՝ Biblica 4 (1923), 220—229:

4. Die Einheit der armenischen Evangelienübersetzung (Հայերէն աւետարաններու միասնակութիւնը), Biblica 4 (1923), 356—374:

5. Die armenischen Evangelien und ihre Vorlage (Հայերէն աւետարանները եւ իրենց գաղափար օրինակը), Biblica 7 (1926), 40—72:

6. Die Miniaturen des armenischen Evangelians Nr. 697 der Wiener Mechitharistenbibliothek (Վիեն. Մխիթարեան Մատենադարանի հայերէն թ. 697 Աւետարանի մանրանկարները): Հանդէս Ամսօրեայ, 1927, էջ 931—944:

7. Die Anhänge zum Evangelienkommentar des hl. Ephräm (Ս. Եփրեմի աւետարաններու մեկնութեան յաւելուածները), Zeitschrift für katholische Theologie, 47 (1923), 315—326:

8. Die Marien und salbenden Frauen bei Ephräm (Մարիամեանք եւ իւղաբեր կանայք Ս. Եփրեմի գրուածքներուն մէջ). Z. K. Th., 47 (1923), 494—496:

9. Der neuentdeckte Kommentar des hl. Ephräm zur Apostelgeschichte (Ս. Եփրեմի՝ Գործք Առաքելոցի նորագիւտ մեկնութիւնը). Z. K. Th., 48 (1924), 37—58, 226—260:

10. Der hl. Ephräm und die Apostelgeschichte (Ս. Եփրեմ եւ Գործք Առաքելոցը). Z. K. Th., 48 (1924), 460—465:

11. Der Text des Neuen Testamentes beim hl. Irenäus (Նոր Կտակարանի բնագիրը Ս. Իրենէոսի մօտ). Z. K. Th., 49 (1925), 302—315:

12. Der armenische Irenaeus „Adversus haereses“ (Իրենէոսի «Ընդդէմ Հերձուածոց» գրքին հայերէն թարգմանութիւնը). Z. K. Th., 50 (1926), 371—407, 481—514:

Ինչպէս ցոյց կու տան այս յօդուածաշարքերը, հանդուցեալ Հ. Մերք մեծապէս նպաստած է Հայագիտութեան, բայց մասնաւորապէս Նոր Կտակարանի ուսումնասիրութեան, հայ մատենագրութեան տուեալները շահագործելով:

Այս՝ զգալի կ'ընէ իր բաժանումը Հայագիտութեան ասպարէզէն:

Հ. Ա. Ա.

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
(Ուղարկուած Խմբագրութեան):

Schotte Paulus, Կեանք եւ Բախտ. մեծ մարդիկ իրենց ժամանակին: 60 պատկերներով ու յատակագիծներով: Թարգմանեց զերմաներէնէ Հ. Ռաֆայէլ Քօմանեցի պատմա-Մեսրոպ, սեան: Գահիրէ, տպ. Սահակ-Մեսրոպ, 1947, 8⁰, էջ 320: (Collège Méchithariste, Sh. Kennisset el Arman, 6, Le Caire, Egypte): Գինն՝ 50 է. դ.: [54]

Ոսկեան Դիլտ. Հ. Համագաստ, Վասպուրական-Վանի վանքերը: Մասն Ա. Վիեննա 1940, 8⁰, էջ 384: Գինն՝ դ. Փր. 4.— [55]

Ոսկեան Դիլտ. Հ. Համագաստ, Վասպուրական-Վանի վանքերը: Մասն Բ. Վիեննա 1942, 8⁰, էջ 385—742: Գինն՝ դ. Փր. 4.— [Ազգ. Մատենադարան ձեռք եւ ձեռն.]: [56]

Որբունի Զ. Մ., Վարձու սենեակ. պատմուածքներ: Փարիզ 1939, տպ. Արաքս, 8⁰, էջ 171: [Ազգա երկերու մատենաշար, թ. 3]: [57]

Զիթունի, Բիւր ահ... հազար ահ...: Փարիզ, տպ. Արաքս, 1941, 8⁰, էջ 232: [Հայագիտում մատենաշար, թ. 9]: [58]